

Hélène Débax

Paiskataan kättä

Feodaalisesta valarituaalista
1000–1100-lukujen Languedocissa
ja Provencessa

Languedocin alueella tunnettiin mieheksioton käytäntö viimeistään 1000-luvun puolimaista alkaen. Seremoniassa mukailtiin toisaalla tunnettua ja klassisissa teksteissä kuvattua rituaalia. Vuosien 1061–1090 välillä Toulousen alueella vaikuttanut Muret'n lääninherra teroitti, että hänen vasallinsa tulee olla hänen ”kaksikätkäinen miehensä”¹.

Castries'ssa lähellä Montpellierin kaupunkia määrättiin eräässä 1000-luvun lopun läänityksenannossa kahden veljeksien välillä, että toisen oli oltava veljelleen ”yhteen liitettyjen käsien mies”². Ja maakunnan toisessa kolkassa, Auvergnen porteilla, Carlat'n varakreivit osoittivat alisteisuutensa Aurillacin apotille ”tavan mukaan keskellä luostaria sijaitsevan puun alla esimiehen asunnon edessä”³.

1100-luvun languedocilaisissa asiakirjoissa toistuvat maininnat vasalliuden tunnustamisesta sanoilla *hominium*, *hominiscum*, *hominaticm* ja *homenesc*⁴. Ei siis voida sanoa, ettei Languedocissa tunnettu mieheksiottoa, josta olisi kehittynyt varsinainen rituaali läänitysvalan vannomisessa. Sellainen rituaali oli näet olemassa: *immixtio manuumin* [yhtyneen käden] alkuperäinen ja erillinen rituaali. Koska meiltä puuttuvat kertovat lähteet, jotka kuvailisivat tarkoin tuota sakramentaalista riittiä, emme varmasti tavoita rippeitä enempää. Niistä on kuitenkin mahdollista rekonstruoida yleispätevästi yhtenäinen rakenne.

Valokuva: Krista Muurinen

Oma esityksemme ammentaa uskollisuudenvaloista, joista on säilynyt hyvin runsaasti esimerkkejä eteläranskalaisissa arkistoissa: taatusti useita satoja, joista yli 300 Trencavelin kokoelmassa⁵.

Valat noudattivat varsin kaavamaisista muotoa: kaikki muistuttavat toisiaan, mutta eroavat silti toisistaan. Niissä suolletaan pykälälitatioita lähestulkoon runolliseen tapaan, leikillisen lorun ja anelevan loitsun rajamailla. Klausuulikaavoja toistellaan vihlovasti, suorastaan jomottavasti, kenties tekstien ankkuroimiseksi, niiden mielessä pysymisen helpottamiseksi. Valojen kirjaamisella tavoitellaan puheen taltioimista, lausuttujen sanojen ja omaksuttujen sitoumusten muistamista, ei niinkään seremonian kuvaamista.

Yhtä kaikki joistakin teksteistä, jotka lipeävät loitomaksi totutusta muodosta, liivahtaa esiin jälkiä vannomiseremonian kulusta. Juuri näissä teksteissä oksitaanin kieli pääsee etualalle, tietyt valat on kirjattu ylös kauttaaltaan oksitaaniksi. Ne tuntuvat olevan lähimpänä vannomisen suullista asua ja suoritettua rituaalia. Nämä muodoltaan epätyypilliset valat – joiden sisältö pitää tiukasti yhtä virtaviivaistettujen valojen sisällön kanssa – sallivat meidän tunnistaa sitoumuksen neljä vahvaa tahti-iskua, jotka loitsimme esiin yksi kerrallaan⁶.

Puhuttelu

Valateksteissä kirjautuu ylös vain puhe, todella vaihdetut sanat. Niistä puuttuu teatterikielellä sanottuna esillepano.

”Onko kädenpuristusten vaihto sakramentaalisten sanojen vaihtamisen hetkellä osa seremonian rakennetta, pakollinen siirtymä, jota ei kuitenkaan merkitty muistiin kuin joissakin kirjoituksissa?”

Lavasteet ovat pystyttämättä ja henkilöt asettamatta näyttämölle: ei käy päättelemisen, seisovatko sankarit vai istuvatko he, vastatusten vai vieretysten. Mutta epätyypilliset valat antavat ymmärtää ensimmäiset vaihdetut sanat: feodaalinen valanteon rituaali alkaa puhuttelulla, joka on rituaalin ensimmäinen vahva isku.

Suorasukaisesti mutta kuitenkin symbolisesti valan vastaanottaja kovistelee valantekijää tarkkaavaisuuteen. Useimpia valoja leimaavan persoonattoman kerronnan (*De ista hora in antea, non decebra...*) sijaan epätyypilliset valat käynnistyvät hyvin eloisalla puhuttelulla: *Aus! Audis!* (kuuntele!), *Antenz!* (kuule!), *Cai gara! Za gara! Say garda!* (ole tarkkana!). Jälkiä tästä alkuläksytyksestä on säilynyt yli 40 valassa, joista Trencavelin kokoelmiin kuuluu viisitoista ja muut ovat hajallaan ympäri Etelä-Ranskaa, Toulousen tai Provencon kreivien, Carlat'n, Marseillen tai Avignonin varakreivien, Anduzen tai Montpellierin Guilhemin lääninherrojen, Rodezin tai Antibesin piispojen, Avignonin kaniikkien tai Lérinin tai Gellonen apottien varannoissa⁷.

Sitten lausumien tavanomainen järjestys kääntyy nurin. Klassisissa valoissa vasalli nimittää itsensä etumaiseksi ja nimeää sitten herransa (kaavan *jurō ego tibi* mukaan). Tässä alkupuhuttelua seuraa heti valan vannojan nimi: ”Kuuntele, sinä se-ja-se, minä se-ja-se...” Näin meneteltiin useissa Bernard Aton IV:lle, Trencavelin varakreiville, vannotuissa valoissa 1000-luvun lopulla tai 1100-luvun alussa: *Aus Bernard fils ego Wilbertus filius Gila...* Tai 1162 Raimond Trencavelille ja hänen pojalleen: *Aus R. Trencavel et de Saura comitissa, eu Sicarz de Laurac filz de Ava...*⁸ Sama muotoilu toistuu Gellonen apotille vannottujen valojen tavanomaisessa mallissa: *Zai*

aujas, hom que as num abbas de Gello, heu (jonka jälkeen vasallin nimi)⁹.

Tämä erikoisen eläväinen muoto, joka toistaa suulista oksitaania, näyttää olevan sangen uskollinen tallenne seremonian mahdollisesta alusta: symbolinen puhuttelu, joka asettaa paikoilleen kaksi päätekijää ja avaa rituaalin.

Henkilöitten ilmaiseminen

Riitin toinen vaihe liittyy tiukasti ensimmäiseen: juonetaan ääneen valan vannonnan kahden osapuolen henkilöllisyydet. Hyvin harvoissa poikkeustapauksissa tämä toimijoitten tunnistaminen sujuu lausumalla heidän nimensä, sitten heidän äitinsä nimi: käytetään kaavaa ”se-ja-se eli sen-ja-sen naisen poika”, kuten *Bernard fils Ermengard* tai *Arnaldus lo fils de Dias*. Tämä nimeämisen tapa on täysin erityistä valatekstien kieltä: sitä tapaa kaikilla alueilla, joilla näitä lähteitäkin, Provencesta Kataloniaan, Toulousen seudulta Välimerelle¹⁰.

Languedocissa tähän erityisyyteen kuuluu eräänlainen omaksuttu antroponyminen määritelmä: yksinkertainen nimi, kaksoisnimi *nomen paternumin* [isännimen] genetiiveineen tai jopa kolmoisnimi toponymisine liikanimineen¹¹. Muuan epätyypillinen vala jopa korostaa äidinpuolen polveutumista, kun se asetetaan siinä identiteetin kärkeen: *Antenz fil de Guillelma Ato!* (Tämä vala vannotaan Bruniquelin Aton-nimiselle varakreiville, joka on Trencavelin sukua olevan Guillelman poika.) Käännös tähdentää entistä lujemmin äitiviittausta.

Historioitsijoita on kiehtonut näiden feodaalivalojen alkuperä jo pitkään. Jo Guillaume Catel hämmästeli *Toulousen kreivien historiassa* (1623): ”Tuohon aikaan oli tapana, että esittäydettiin äidin pojaksi, eikä roomalaisten tapaan isän pojaksi [...] Ei ole järin helppoa tietää, miksi itseä kutsuttiin mieluummin äidin kuin isän pojaksi, ellei tämä sitten johtunut siitä, että isä oli nainut useasti.”¹²

Lukuisia tulkintoja on esitetty, pääasiassa osittaisia tai epätydyttäviä, sillä ne eivät selitä, miksi feminiinifiliaatio nousee esiin yksin valan vannonnoissa¹³. Tarkastelua kestävätkin jossain määrin vain M. Zimmermannin ja P. Bonnassien viime aikoina esittämät selitykset, jotka avautuvat antropologisiin pohdiskeluihin. Niiden etuna on yhdistää tämä arvoituksellinen käytäntö tekstien sakramentaaliseen luonteeseen.

Selityksissä alleviivataan ensinnäkin uskollisuuden ja naiseuden tai äitiyden välistä yhdenmukaisuutta: ”Osapuolten äidin feminiinisuuden korostaminen vahvistaa valan tärkeyttä, antaa arvoa sitoumusten kantavuudelle. Verellään hyveellisyyden eteenpäin siirtävä äiti varsinastaa ja ikuistaa niin vasallin kuin hänen herransakin uskollisuuden. Äiti on ainoa aito vanhempi. Kun uskottua muistutetaan siitä, että tämä on äidin poika, tapahtuu paljon enemmän kuin kansalaisaseman kuulutus. Vala siirretään peruuttamattomuuden piiriin. Äitiys ja uskollisuus liittoutuvat; äiti on luontojaan uskollinen.”¹⁴

Huomio on moitteeton, mutta lisäksi siihen toisen suuntaisen selityksen¹⁵. Nämä eivät suinkaan sulje toisiaan pois. Toinen tulkinta painottaa analogioita, jotka yhdis-

tävät tiukasti toisiinsa läänitys- ja vanhemmuussuhteet. Feodaaliset välit luovat itse asiassa velvollisuuksia, jotka normaalisti kuuluvat vanhemmuuteen, kuten Bloch on tinkimättä esittänyt: lääninherra ruokkii ja vaattettaa vasallin pojan, naittaa vasallin tyttären ja huoltaa vähäikäiset orvot tarpeen mukaan. Herra antaa myös nimensä, mistä todistaa nimien Guilhem, Raimond tai Bernard suosio Etelä-Ranskassa, juontuvathan ne Guilhelmidiin ja Raimondiiniin kunnianarvoisista perimälinjoista¹⁶.

Vala on kuitenkin yksilöllinen akti, henkilökohtainen teko ”miesten kesken”: siinä yksilöt esittäytyvät omillaan, irrallaan sukuverkostoistaan. Feodaalinen vannotus päätetään muodollisesti lihallisista vanhemmistaan ja pujautetaan henkiseksi kutsuttavissa olevan vanhemmuuden verkkoon, feodaalisyhteyteen. Lääninherra, henkinen isä tai paremminkin feodaalikummi, valtaa siis symbolisesti paikan ruumiilliselta isältä, joka jää piiloon, kun henkilöllisyydet lausutaan julki. Tässä tulkinnassa siis äidin läsnäoloa merkittävämmäksi kohoaa isän poissaolo. Tulkitasua näyttää minusta perin hedelmälliseltä: olisi vain vielä selitettävä, miksi myös herran äidin nimi kuuluu valantekoon. Rakenteellisen yhdenmukaisuuden ilmiöön voi aina vedota, sillä sen mukaisesti myös herra irtoaa sukusiteistään.

Yhdet painottavat äidin läsnä- ja toiset isän poissaoloa. Kumpikin näkökulma tuo esiin valan luonteen yksilötekona, joka paradoksaalisesti paljastaa kokonaisen lujittuneen, lihallisen ja hengellisen vanhemmuuden rakenteistaman käsitystavan.

Kättely

Kunhan herra on puhutellut ja henkilöydet on jaettu, tiettyissä valantekesteissä puhkeaa rituaalin kolmas vahva isku: paiskataan kättä. Pieni epätyypillisten valojen ryhmä muotoilee asian näin: *Ausz Bernard fils de Ermengard cui eu per est manu ten...*, *Antenz fils de Guillelma Ato cui eu per la man ten...*, *Say garda P. abbas cui eu per esta ma tienh...* Lause ilmaistaan kenties kaksimielisenä: ”Kuuntele, sinä, jota minä pidän kädestä” taikka ”sinä, joka pidät minua kädestä”. Muuan avignonilainen versio – *Aus tu Rainoard filiis Pontia qui per za ma mi tes* – alleviivaa mainiosti eleen vastavuoroisuutta.

Valantekijän käsi tarttuu valan vastaanottajan käteen, he puristavat toistensa kättä, joka sanana pysyy koko ajan yksikkömuodossa. Kaikki tämä eriyttää tarkastelemamme rituaalin siististi mieheksiotosta, jossa eleily on epäsymmetristä, jossa uskollisuuttaan vakuuttavan molemmat kädet ovat hänen herransa käsissä ja josta tekstit puhuvat aina monikossa. Toisin kuin Rouche väittää¹⁷, käten riitti ei korvaa yhden käden rituaalia, sillä molemmat eleet esiintyivät rinnakkain läpi XI ja XII vuosisadan.

Olemme tutkimuksissamme löytäneet jälkiä käsirituaalista tähän mennessä vajaan tusinasta uskollisuusvalasta¹⁸, mutta myös eräistä muista, diplomaattisista tai kertovista teksteistä. Täytyykö ”käden puristamisen” ilmaantuminen mainintana tiettyihin valamuotoihin tulkita näiden valojen ainutlaatuisuudeksi, joka on kir-

jattu ylös juuri siksi, että se on kuulunut nämä kymmenisen kertaa valanteon omintakeisuuksiin? Vai onko kädenpuristusten vaihto sakramentaalisten sanojen vaihtamisen hetkellä osa seremonian rakennetta, pakollinen siirtymä, jota ei kuitenkaan merkitty muistiin kuin joissakin kirjoituksissa?

Jälkimmäinen hypoteesi vaikuttaa meistä rutkasti uskottavammalta. Eihän mene perille, miksi ne kymmenkunta valaa, joissa ele mainitaan, olisivat noudattaneet erilaista seremoniaa: ne eivät muutoin ole sen juhla-lisempia tai yhtään vähemmän jäyhiä, niihin ei osallistu sen korkea- tai vähäarvoisempia henkilöitä ja niin edelleen. Niiden tekstienviennissä on kumminkin tietty erikoisuutensa: näiden kirjoitusten kieli myötäilee erityisen läheisesti suullista oksitaania.

Kun esimerkiksi puhutaan uskollisuudesta linnalle, käytetään poikkeuksesta *castela* taivutusmuotoineen latinan *castellum*in tai *castrum*in sijasta. Kun viitataan uskollisuuteen ja palvelemiseen, sanotaan *tos fiels serviens serai* eikä tarvita *fidelitasia* tai *serviciumia*. Näin voidaan olettaa, että tekstin laatiminen puhuttua sanaa yleispätevästi mukailevalla kielellä on juuri sallinut sellaisten merkkien pintaantumisen, joista käy päinsä hahmottaa riitin kolmas vahva tahti-isku. Kättä lyötiin tunnetusti kaikilla alueilla, joilta on jäänyt valatekstejä, Provencesta Carcassonneen, Carladèsista Biterrois'han.

Vain Katalonia näyttäisi jäävän syrjään tästä maantiedosta: siellä on säilynyt monia valatekstejä, joista mikään ei kuitenkaan viittaa varta vasten kättelyrituaaliin. Emme liioin tapaa Kataloniasta jälkeäkään valanteon alkupuhutusta. Yhtä kaikki jotkin valat – niiden joukossa, jotka sisältävät ajoitusmerkinnän – viittaavat vannomiseen vannotajan ”omalla kädellä”, kuten 1107 kirjoitettiin: *hoc sacramentum propria manu juravi et signo crucis firmavi firmarique rogavi*¹⁹.

Toiset sopimusasiakirjat mainitsevat tämän vannotajan käden katalaaniyhteyksissä tai muualla: Rodezin kreivin Huguesin ja Aragonin kuninkaan välinen *convenientia* 1107 (*jurō tibi mea propria manu*) ja Gellonen apotin ja Brissacin lääninherran välinen *diffinitio* 1122 (*juravit propria manu fidelitatem*)²⁰. Tämäntyyppinen muotoilu ei ole kyllin täsmällinen. Herää epäily käden roolista: ottaako herra alamaisensa käden käteensä niin kuin valakaavoissa vai ojentuuko käsi evankeliumitekstien tai pyhäinjännösten päälle?²¹

Voi sitä paitsi kysyä, eikö tähän rituaaliin saattaisi yhdistää kaikki ne sängen monilukuiset asiakirjat, joissa todetaan, että vasalli saa läänityksen herransa kädestä. Tämän ilmauksen pystyy totta kai ymmärtämään aivan yksinkertaisesti muistutuksena siitä, että lääninherra on läänityksen luovuttaja. Sanotaanhan vielä nykyäänkin, että jokin siirtyy kädestä käteen. Mutta feodaalisyhteydessä, missä vala vannotaan aina läänitystä varten, on myös nähtävissä viittaus kädenlyömisen rituaaliin.

1000-luvun ensipuoliskolta lähtien Gaillacin apottia ilmeisesti hallittiin Trencavelin varakreivien *kädestä* läänityksenä. 1100-luvun jälkipuoliskolla varakreivi myönsi kahdesti, että hän hallitsi Carcassonnea Aragonin ku-

ninkaan läänityksenä ja että hän tämän vuoksi tunnusti alamaisuutensa kreivikuninkaalle ja *habeat per manum ejus predicta castra ad fevum et servicium et fidelitatem*²².

Suger toistaa saman asian kertomuksessaan Ludvig VI:n elämästä, kun tulee puheeksi Gisorsin linnan räihinä 1109. Ranskan kuninkaan lähettiläät syyttivät Englannin kuningasta [Henrik I:n] sopimusrikkeestä. Sopimukset oli laadittu, ”kun Ranskan kuninkaan anteliaan vapaa-mielisyyden johdosta teidän innokkuutenne sai hänen *dextre munificentestaa* [oikean käden anteliaisuudesta] Normandian ruhtinaskunnan omaksi läänitykseen²³. Tässä kuvaan tulee uutta tarkkuutta, johon vielä palaamme: rituaaliin kuuluu nimenomaan oikea käsi.

Res sacrae

Feodaalisen valanteon rituaalinen seremonia alkaa siis, kun lääninherra puhuttelee symbolisesti valantekijää. Sitten ilmaistaan herran ja vasallin henkilöydet erikoisesti heidän äitinsä nimeten. Koko tämän ajan herra ja vasalli puristavat toinen toisensa kättä. Kaikki tekstit laskettelevat sen jälkeen sitoutumisen ehtolitaniana, jota emme selosta tässä yksityiskohtaisesti. Uskollisuutensa vakuutteleja sitoutuu lausumillaan sanoilla auttamaan ja neuvomaan herraansa, hallitsemaan yhtä tai useampaa taloa ja palauttamaan ne herralleen.

Nämä valat eivät yleensä sisällä päättävää pöytäkirjaa. Akti huipentuu äkisti kaavaan, joka ilmaisee rituaalin neljännen vahvan iskun: vannota sitoo sanansa *res sacrae*en. 1000-luvulta lähtien vasallin kerrotaan laittaneen uskonsa likoon (*per fide, per ma fe*). Tuo usko pantattiin pyhien esineitten vakuutta vastaan. Tähän sopi hyvin lyhyt ja kaavamainen muotoilu: *per Deum et haec sancta, per aquetz sanz*. 1100-luvun loppupuolelta alkaen kuultiin muunnelma: *per haec sancta Evangelia*. Trencavelin kokoelmissa toistuu viidesti lausekaava *sic Deus nos adjuvet*, joka muistuttaa myöhäiskeskiajan julkisia valoja²⁴.

Valateksteissä esiintyy kuitenkin kahta tyyppiä *res sacraeta*: reliikkejä ja evankeliumeja. Trencavelin arkistossa säilyneet tärkeät valasarjat suovat mahdollisuuden tarkata kehitystä pyhänjäänöksistä ilosanomaan²⁵. XI vuosisadan puoliväliin asti reliikit hallitsevan hyvin laajalti: niiden enemmistösuhdetta ei vain valitettavasti voi tarkentaa puuttuvien päiväysten ja paikannusten takia. Olettaa sopii, että valat vannottiin kirkossa tai muussa tärkeässä kulttipaikassa, jossa säilytettiin pyhänjäänöksiä. Ei kuitenkaan käy torjumisen hypoteesia kannettavien reliikvaarioiden käytöstä: niitähän on tallella esimerkiksi Conquesin aarteistossa²⁶.

1100-luvun puoliteistä lukien levisivät evankeliumivalat, jotka syrjäyttivät nopeasti ja täydellisesti reliikki-valat. Asiakirjamuotoon nyt laadittuihin valateksteihin merkittiin säännöllisesti tapahtumapaikka, varakreivin palatsi tai residenssi. Esimerkiksi 1163 vannottiin valoja *in maiori sala palacii Carcassone*. Emme saata päätellä, mahdollistiko pyhänjäänösten kehittyminen ilosanomaksi tämän siirtymän pyhäköstä ruhtinaalliseen asuin- tai virkataloon vai oliko päinvastoin niin, että uusi käytäntö

valan vannomisesta varakreivin hovissa johti käytännön syistä tarttumaan pyhiin kirjoihin. Riitti ei todellisesti maallistunut, vannottiinhan vala evankeliumin äärellä, mutta huomata pitää seremonian paikanvaihto kohti maallista auktoriteettia.

Valat päivättiin 1130-luvulta alkaen. Kun ruoditaan läpi koko Trencavelin kokoelma, saadaan kokoon tietty joukko asiakirjoja, joista käy päinsä kuvitella tosiasialliset sakramentaaliset istunnot. Niinpä huhtikuun alussa 1139 varakreivi Roger I piti (ikävä kyllä tietyntömmissä olevassa paikassa, ehkä Carcassonnassa) suuren kokouksen. Hänelle vannottiin yksi vala 5. huhtikuuta, neljä valaa seuraavana päivänä ja vielä yksi kahdeksantena. Ne koskivat kolmea *castellaa* Albigeois'n ja Lauragais'n rajalla. Rogerin veli Raimond Trencavel järjesti 14.–16. heinäkuuta 1158 vastaavan tapahtuman, josta on säilynyt kahdeksan kuutta eri taloa käsittelevää valatekstiä.

Todistajalistan ansiosta on mahdollista muodostaa käsitys loisteliaasta hovista, joka kokoontui Carcassonnen palatsissa joukossaan Carcassèsin ja Razèsin hallitsijat, Lauracin, Leutrecin, Saissacin, Hautpolin ja monien muiden herrat. Diplomaattilähteet eivät kuitenkin koskaan kerro kulussientakaisista keskusteluista, neuvotteluista, sovinnonteoista ja avioliittopäätöksistä. Eivätkä ne hiiskahda mistään istuntoja kaiketi saatelleista ilonpidoista, tanssiaisista ja juhla-aterioista, taatusti todisteista trubaduurien esiintymisistä.

Kumpi käsi?

Vannottiinpa vala pitämällä kättä pyhän ruumiin tai kirjoituksen päällä, riitin viimeinen vahva isku asettaa toisenlaisen eleongelman. Vanlantekijä vetoaa itse asiassa jumaluuteen ojentaessaan kätensä *res sacrae*en ylle tai asettaessaan sen evankeliumille (joskus mainitaan *tactis sacrosanctis Evangeliiis*). Symbolinen lateralisointi, joka oli voimassa keskiajalla kaikkialla läntisen maailmassa, ei salli ajatus-takaan siitä, että tässä käytettäisiin vasenta kättä. Jumalan edessä voi vannoa valan vain oikealla kädellä; eräässä asiakirjassa 1073 kuvataan julkilausutusti oikeakätistä valantekoa²⁷. Rituaali on varmasti sama kuin se, joka vallitsi kaikissa, vaihtelevissa tilanteissa käytetyissä valatyypeissä: oikeusistuimissa, *guirpition* [eli maan tai oikeuksien kirkolle luovuttamisen juhlallisessa] vakuutuksessa, omaisuudenjaossa, sitoumuksen vahvistamisessa ja niin edelleen.

Seremonian aluksi herra ottaa valantekijän käden käteensä. Minkään feodaalivaloista kertovan asiakirjan perusteella ei voi sanoa, kumpaa kättä käytettiin. Mutta oikean käden kaikkivaltius ja sen rooli vannomisrituaaleissa antiikista alkaen tekevät silti epätodennäköisiksi arvelut siitä, että vasalli antaisi herralle vasemman kätensä.

Itse asiassa koko keskiaikaisessa lännessä oikea käsi yhdistettiin valantekoihin mitä moninaisimmilla toimintakentillä. Jo roomalaisten Fides-jumalatar, joka vastasi valakunnian vahtimisesta ja istui Capitoliumin hallintokukkulalla Jupiterin vieressä, sai symbolikseen kaksi toisiinsa liitettyä oikeaa kättä²⁸. Vastaavasti aviollisen sitoumuksen ele, puolisoitten *dextrarum junctio* [oi-

keitten kätten yhtymä], periytyi pakanallisesta antiikista kristilliseen sivilisaatioon, vaikka sen merkitys vähenikin sanallisen suostumuksen ja sakramentin merkitysten kasvaessa²⁹. Tämä ei ole varsinaista vannomista, vaan sitoutumista, mutta vastavuoroisuudessaan ja tasavertaisuudessaan se on valaakin enemmän.

Käsi on perusosa myös rituaaleissa, joissa luotetuiksi otetut vakuuttavat uskollisuuttaan. Erotuksena vasalleista nämä myöhäiskeskiajan uskotut vanhoivat valansa kuninkaan yhdelle kädelle. Marculf todistaa: *veniens ibi in palatio nostro una cum arma sua, in manu nostra trustem et fidelitatem nobis visus est coniuirasse*³⁰. Luotettu vannoo toki käsivarret kuninkaan kädessä, johon voi olettaa hänen tarttuneen. Käsivarsivannomisen ele ei ole täysin mutta melkein sama kuin se, jolla Rooman imperiumin joukkoihin värvättyjen barbaaritaistelijoiden tiedettiin tehneen sopimuksensa. Barbaarivannoja ravisti vasenta käsivarttaan oikealla kädellään, mistä vala sai nimen *cum dextra armata*³¹. Kahta tapausta yhdistää sitoutumisen ja uskollisuuden välinen suhde sekä käden ja käsivarsien liitto – ja puhe on vääjäämättä oikeasta kädestä, vaikkei tätä tuodakaan luotettujen tapauksessa suoraan esiin.

Oikea käsi mainitaan varta vasten hyvin usein rauhan- ja sovinnonteoissa. Sen merkitys on ollut niin suuri, että yksi rauhoittelusopimustyyppi, *dextra*, on saanut siitä nimensä³². Näistä *dextraesta* muodostui teonsana *dextrare*, joka tarkoittaa uskon antamista oikealla kädellään eli valantekoa. Saattaisi ajatella, että oikea käsi tulee kuvaan vasta *res sacrae*n päällä vannottaessa. Onneksi muutamissa teksteissä kuvataan seremoniaa sen verran tarkoin, että tulee mainituksi kätten lyöminen.

Sanan eri esiintymät voivat verhota erilaisia merkityksiä. Joskus sana ilmenee aselepo kuvauksissa, turvallisuusasioissa, kahden tasavertaisen osapuolen kohdatessa tai vähintään vailla viittausta oletettuun hierarkiaan. Niinpä kun sopu saavutettiin 980 [karolingikuningas] Lotharin ja [saksalais-roomalaisen keisarikunnan pään] Otton II:n välillä, valtiat ”suutelivat saatuaan toisiltaan oikeaa kättä”³³.

Kun taas Poitiersin kreivi halusi lopettaa vuoden 1030 alla sodan Bernard de Marchen ja Hugues le Chiliarquen välillä, hän ”tarttui Bernardin ja Huguesin oikeaan käteen”³⁴: ele ei tässä täysin kirkastu, koska mukana kätelemisessä on kolmas osapuoli. Ei päästä jyvälle siitä, ottaako kreivi vuorotellen käteensä kahden tappelupukarin oikean käden vai saattaako hän jollain tavoin sotijat keskinäiseen kättelyyn. Joka tapauksessa näin aikaansaatu välirauhaa kutsutaan konventtitekstissä sanalla *dextras*³⁵.

Nämä oikean käden sopimukset, rauhoittamisleet, ovat samalla liittolaisuuspäätöksiä, jotka paradoksisesti rikkovat rauhaa ja yhteiskuntajärjestystä vastaan: niistä voi tulla yhteisvannomisia sanan kapinallisessa mielessä. Kertomuksessaan Flanderin kreivin Kaarle Hyvän kuolemasta 1127 Galbert Brüggeläinen osoittaa, kuinka salaliittolaiset antavat toinen toisilleen oikean kätensä³⁶. Kun tekstit runsastuvat ja täsmentyvät 1300–1400-luvuilla, oikea käsi mainitaan säännöllisesti niin yksityisten sovinnontekojen kuin julkisten rauhantekojen yhteydessä³⁷.

” 1100-luvun puolitiestä lukien levisivät evankeliumivalat, jotka syrjäyttivät nopeasti ja täydellisesti reliikkivalat.”

Näissä rauhasta päättämisisä tunnustetaan kuitenkin toisinaan myös alamaisuutta. Rauhoittamiseen kuuluu silloin hierarkkisen suhteen luominen tai uusiminen. Kun esimerkiksi Laonin alueen kolme kovin jaloa herraa antautuivat Ludvig VI:lle, Suger viestii meille tapahtumasta: ”Mentyään hänen luokseen rauhan hengessä he syleilivät hänen nuoruuttansa ja ojensivat hänelle oikean kätensä ystävyuden merkiksi, asetautuivat hänen palvelukseensa, itse ja ominensa”³⁸. Samoin sanoin kerrotaan Filip I:n, hänen poikansa Ludvigin ja paavi Pascal II:n kohtaamisesta: ”Kumartaen jalkoihinsa Jumalan rakkautesta kuninkaallinen majesteetti [...], alentuen kruunasi heidät ja nöyrtyi [...], hän ojensi heille oikean kätensä ystävyuden, avun- ja neuvonannon merkiksi”³⁹. Ystävyyttä ei näissä tapauksissa tietenkään pidä ymmärtää nykyaikaisessa tai psykologisessa mielessä, viittaahan se sopimuskumppanuuksiin, liittolaisuuksiin⁴⁰.

Tiedostamme hyvin, ettemme ole ehdyttäneet käsieleen monimielisyyttä. Languedocissa sopimuksia saatiin solmia myös ”kättä päälle” -eleellä: tästä todistaa Placentin termillä *palmata*, jota myöhemmin kutsuttiin puetuksi sopimukseksi alastoman sopimuksen sijaan⁴¹. Ele näyttää tässä olevan kuitenkin jonkin verran erillinen, vaikka siihen oikeita käsiä kaiketi kuuluikin: lienee ollut kysymys käsiin tarttumisesta, ei niiden ojentamisesta feodaalisen valan tapaan. Kädenpuristus tervehtimis-, vastaanottamis-, tai hyvästelemiseleenä on vastaavasti perin viimeaikainen, sillä siitä ei ole todisteita ennen 1800-lukua⁴².

Etelä-Ranskasta hahmotettavissa oleva feodaalisen sitoumuksen rituaali kirjoitetaan todellisuudessa pitkään uskon ja sanan sitoutumisen, oikeaan käteen liitettyjen vannomisriittien perinteeseen. Valan vannomista voi ymmärtää vain eleitten seuraantona: seremonian alussa kovistellaan, ilmaistaan identiteetit, vanhoja ojentaa oikean kätensä herran oikeaan käteen liikkeessä, joka ilmaisee yhtäaikaa rauhantekoa ja alistumista. Sitten hän lausuu sitoumusehtonsa. Vannoakseen lopulta hän ojentaa taas oikean kätensä, vie sen sitten reliikkien tai pyhien kir-

”Kättä lyödään monimerkityksisenä eleenä sopimusten tuolla puolen, naimisrituaaleissa, aselevoissa ja rauhanteoissa, kuten myös luotetuksi hyväksymisen riitissä. Vasta paljon myöhemmin kättelemisestä tulee yksinkertainen tervehdys.”

joitusten ylle. Otaksuttavasti kaksi oikean käden elettä seuraa toisiaan perätysten.

Käden liikkeitä on siis useita. Yhtäällä on herran käteen liitetty ja siinä puristettu käsi, toisaalla vannova, *res sacraen* päälle pantu käsi ja läänityksen lahjoittava käsi. Kättä lyödään monimerkityksisenä eleenä sopimusten tuolla puolen, naimisrituaaleissa, aselevoissa ja rauhanteoissa, kuten myös luotetuksi hyväksymisen riitissä. Vasta paljon myöhemmin kättelemisestä tulee yksinkertainen tervehdys.

Languedocin vala rituaaleineen on saostumaa varhaisemmista riiteistä ja käytännöistä: siinä sekoittuvat riippuvaiseksi tulemisen perinteet tai sotilasriitit (aseistettuine oikeine käsineen) ja myöhäiskeskiajan julkisten valojen riitit tai jopa Jumalan rauhan valat (*res sacrae*neen kaikkineen)⁴³. Mutta muodot ovat sittenkin uusia: puhuttelu, äidillinen polveutuminen, sitoumusklausuulit talolle tai linnalle, oksitaanin sievoinen käyttö. Kaikki tämä todistaa vanhan rituaalin uudesta tulkinnasta vasallien piirissä.

Koska elekieli on rajoittunutta, kättelellä saattoi selvästi olla vaihtelevia merkityksiä eri yhteyksissä. 1000–1100-luvun Languedocin vasallisuudessa käsi-rituaalia saattoi myötäillä tai täydentää käten yhteen laittaminen vasalliksi tulemisen seremoniana. Olemme selvittelleet sitä XI vuosisadalta alkaen samalaatuisena rakenteena, koosteena eriperäisiä, uudelleen järjestyneitä, uudelleen sommiteltuja riittejä, joille suodaan uutta merkitystä: uskollisuuteen astuminen, feodaalis-vasallisen sopimuksen solmiminen ja ylempään mahdin tunnustaminen läänitystä aineellistavalle talolle.

Pitkästi yksilöllistyneeseen ja muodollistuneeseen rituaaliin nojaava vala on yleinen kehikko alistettuuteen ja riippuvuuteen siirtymiselle 1000–1100-lukujen Languedocissa. Sen tärkeys on kiistaton: tämän osoittaa jo se, miten huolella Trencavelit jäljennyttivät nämä samankaltaiset mutta eriävät tekstit kokoelmiinsa lähes 150

vuotta myöhemmin. Sanomisen nuortuus, erotuksena mieheksiottorituaalitekstien jäähmydestä ja yksipuisuudesta, lienee vaikuttanut niiden suosioon ja yleiseen levinneisyyteen. Klausuulit ovat loputtomiin muunneltavissa.

Voimme vahvistaa, että vala on languedocilaisen läänitysjärjestyksen pohjarakenne. Siinä ilmoitetaan pääsystä tai joutumisesta uskonsisältöiseen uskollisuuteen, joka tekee tuntuvaksi alistumisen korkeamman valtaan ja sallii määritellä niin herran kuin alamaisenkin velvollisuudet. Kaikki tämä luontuu ritualisoidussa kätteleisyydessä, johon mieheksiotto on pelkkää lisuketta, ei merkityksetöntä vaan ei lainkaan pakollista, valinnainen jatke.

Suomentanut Jarkko S. Tuusvuori

(alun perin: *Le serrement des mains. Le Moyen Âge. Revue d'Histoire et de Philologie* T. CXIII, 1/2007, 9–23)

Viitteet

1. Roger de Muret ja hänen puolisonsa Serena antoivat läänityksenä (*a feus*) kolmanneksen veroista ja puolet sadosta kahdelle miehelle, papille ja tämän vävyllä [*sic*] sillä ehdolla, että mainittu vävy *fiat homo de duobus manibus suis de Roggerio* [kaksikäinen mies]. P. Ourliac & A. M. Magnou, *Carulaire de l'abbaye de Lézat*. Osa 2. Paris 1987, 407, n:o 1577.
2. *Homo junctibus manibus*; A. Germain, *Cartulaire des Guilhem de Montpellier*. Liber instrumentorum memorialium, Montpellier 1884–1886, 543, n:o 350.
3. *More solito, in medio claustris, super herbam, ante cameran abbatis hominum fecit*; G. Saige & É. de Diennes, *Documents historiques relatives à la vicomte de Carlat*. Osa 1. Monaco 1900, 2–3: kaksi raportoitua alamaisuusosoitusta saman kaavan mukaan, yksi ennen vuotta 1103, toinen vuoden 1119 jälkeen.
4. Ks. näistä teoksieni *La féodalité languedocienne (XIe–XIIe siècles). Serments, hommages et fiefs dans le Languedoc des Trencavel*. Toulouse 2003, 210–217.
5. Ks. tarkemmin sama, 99, sekä toinen työni: *Une féodalité qui sent l'encre: typologie des actes féodaux dans le Languedoc des XIe–XIIe siècles*. Teoksessa *Le vassal, le fief et l'écrit. Formes et enjeux de la production documentaire dans le champ des institutions féodo-vasalliques (XIe–XVe siècles)*. Actes de la journée d'étude de Louvain-la-Neuve, 15 avril 2005. Toim. J. F. Nieuws. Ilmestyy.
6. Feodaalijärjestyksen virkaanastumisen rituaalin kulusta tunnetaan mieheksiotto, johon usein viitataan, kuten yllä huomautimme. Sen sijaan Languedocin alueelta ei tunneta jälkeäkään investituurasta esineperinteitä, ei tiedetä *festucasta* tai muista läänityksen antoesineistä. Läänitys myönnettiin kiertoteitse laatimalla luovutus sopimus (tavanomaisten lahjakirjojen muotoon). Etelä-Ranskasta ei tunneta mitään ajalta yhtäkään viittausta suutelemiseen feodaalirituaalin osana, ei mieheksiottoa *osculum*teitse eikä suuta suikkaamalla. Ainoa teksti, jossa suudelmasta puhutaan – Bernard Aton IV:n orttaminen 1110 Lagressen apotin mieheksi – on väärennös (ks. C. Devic & J. Vaissète, *Histoire générale de Languedoc*. Uusintap. Osa 5. Toulouse 1875, col. 811; É. Magnou-Nortier & A. M. Magnou, *Recueil des chartes de l'abbaye de Lagrasse*. Osa 1. Paris 1996, 248–251, n:o 188).
7. Ks. aristolähteet yksilöivä laaja viite alkutekstistä. Suom.huom.
8. *Cartulaire des Trencavel*, fol. 5, 133, 100 v:o, n:o 15, 359, 308. Julkaisematon.
9. Sama n. 7.
10. Viittaus äitiin kuuluu kaikkiin valoihin, olivatpa nämä muodollisia, klassisia tai epätyypillisiä.
11. Tässä on ero Kataloniaan, jossa tavataan välittää äidin mainitsemista antroponymian mutkistumisen vuoksi; M. Zimmerman,

- Aux origines de la Catalogne féodale: les serments non datés du règne de Ramon Berenguer I. Teoksessa *La formació i expansió del feudalisme català: actes del colloqui organitzat pel Col·legi Universitari de Girona, 8–11 de gener de 1985*. Toim. J. Portella i Comas, Gérone 1988, 138–139.
12. *Histoire des comtes de Tolose* [sic]. Toulouse 1623, 221.
  13. Tulkinnat kokoa O. Guyotjeannin, Les filles, les femmes, le lignage. Teoksessa *L'anthroponymie, document de l'histoire sociale des mondes méditerranéens médiévaux. Actes du colloque international organisé par l'École française de Rome*. Toim. M. Bourin, J. M. Martin & F. Ménant. Rome 1996, 396.
  14. Zimmerman, 137.
  15. Seuraan ehdotuksia, jotka sisältyvät artikkeliin P. Bonnasia, Sur la genèse de la féodalité catalane: nouvelle approche. Teoksessa *Il feudalesimo nell'alto medioevo*. Spolète 2000, 600.
  16. Ks. viitteen 13 antologiaan sisältyvät tekstit M. Bourin, France du midi, France du nord: deux systèmes anthroponymiques? (179–202) & M. Mitterauer, Une intégration féodale? La denomination, expression des relations de service et de vassalité (295–311).
  17. Hänen mukaansa siirtymä yksiköstä monikkoon, kädestä käsiin, merkitsi feodaliteetin ilmestymistä Etelä-Ranskaan. Ks. M. Roche, Les survivances antiques dans trois cartulaires de Sud-Ouest de la France aux Xe et XIe siècles. *Cahiers de Civilisation Médiévale*, T. 23, 1980, 107: ”Tämä yksinkertainen uskollisuus [yhdeällä kädellä] on vala kahden tasavertaisen välillä, eikä sillä koskaan ollut pakottavaa, käten käskyvoimaa. Uskollisuus on aina yhden käden lupaus. Kun ilmaantui monikko, saimme mieheksion ja antiikkisten jäänteiden elossa pysyttely päättyi.”
  18. Vrt. viite 7 yllä. Suom.huom.
  19. Ks. Zimmerman, 143 [& vrt. yllä viitteet 7 & 17. Suom. huom.] Mainittu *signum crucis* tai sen toisaalla tavattava vastine *signum puncti* on merkinä aktin vahvistamisesta.
  20. Toulousen kreivin vastaisesta hyökkäyksestä sovittaessa 1154 Rodezin kreivi vakuutti Aragonin kuninkaalle uskollisuuttaan. Ks. *Liber Feudorum Maior*. Toim. F. Miquel Rosell. Barcelona 1945–1957, 885. Gellonen apotti taas kävi 1122 riitaa Guilhem Assalit'n kanssa Brissacin linnan läänityksestä. Guilhem tunnusti mieheksion velvoitteen linnaa kohtaan, mutta kieltäytyi vannomasta valaa, mihin apotti pakotti hänet kuultuaan todistajia Guilhemin veljestä alkaen. *Diffinition* mukaan ”Guilhem Assalit täten totuuden tunnustaen vannoo omakätisesti uskollisuutta apotille”. Ks. P. Alaus, L. Cassan & E. Meyniel, *Cartulaires des abbayes d'Aniane et de Gellone publiés d'après les manuscrits originaux*. Montpellier 1897, 297, n:o 364; käänt. Débax, *La féodalité*, 141.
  21. Samaa sietää kysyä, kun tulkitaan valanrikkomisesta normaalisti langetettua rangaistusta eli oikean käden irtileikkaamista. Johu tuuko tämä siitä, että oikea käsi vietiin reliikkien ylle vai siitä, että se oli mukana kädenpuristuksessa? Ks. F. L. Ganshof, Charlemagne et le serment. Teoksessa *Mélanges Louis Halphen*. Paris 1951, 262 viite 4, 268 viite 3 & 269 sekä É. Magnou-Nortier, *Foi et fidélité. Recherches sur l'évolution des liens personnels chez les Francs du VIIe au IXe siècle*. Toulouse 1976, 109 viite 16.
  22. Ks. Gallaicista *Cartulaire des Trencavel*, fol. 39, n:o 121. Julkaisematon. Samalla tavalla Carcassonnen kreivi Pierre Raimond antoi 1035–1050 Anianen ja Gellonen läänitykseksi velipuolelleen, jonka piti hallita niitä *per manum jamdicti Petri* (sama, fol. 181 v:o, n:o 468; *Histoire générale*. Osa 5, col. 416). Muita *Cartulaires* todisteita vuosilta 1037–1040, 1068, 1112, 1150, fol. 32 v:o, 188 v:o, 196, 31, n:o 105, 482, 497, 102. Ks. Carcassonnesta sama, fol. 192 v:o, n:o 489 (vuodelta 1179).
  23. Suger, *La geste de Louis IV et autres œuvres*. Käänt. M. Bur. Paris 1994, 91.
  24. Esimerkiksi Charlemagnen 802 määräämässä valassa kaikille alamaisille tai Kaarle Kaljupään 854 vaatimassa valassa; vrt. C. E. Odegaard, Carolingian Oaths of Fidelity, *Speculum*, T. 16, 1941, 285–286.
  25. Tietysti tulisi asettaa nämä löydökset vasten muista dokumentaarisista korpuksista saatuja löydöksiä, mitä me emme ole tehneet.
  26. Ks. esim. pyöreän pöydän asiakirjatoimitteen, *Trésors et routes de pèlerinages dans l'Europe médiévale*. Conques 1994, kannta, jossa kuvattu pyhänjäännöslipas ajoittuu 1000-luvun lopulle.
  27. Moissacin maallikkopappi Bertrand hylkäsi kidutuksen ja huonot tapansa luostarikuntaa kohtaan vannomalla, ettei enää elämässään näihin sorru: *insuper manu mea dextera super adstantes sanctas reliquias juro numquam amplius me invasurum in vita mea illas torturas et malas consuetudines*; Devis & Vaissète, Osa 5, col. 603.
  28. Ks. D. Romanin esitelmä CIRISIMAn VI kansainvälisessä kokouksessa (Montpellierin Paul Valéry -yliopistossa 21.–24. marraskuuta 2001), Serment, promesse et engagement: rituels et modalités au Moyen Âge. Julkaisematon.
  29. J. C. Schmitt, *La raison des gestes dans l'Occident médiéval*. Paris 1990, 329.
  30. *Marculfi formularum libri duo*. Toim. & käänt. A. Uddholm. Uppsala 1962, 86 (tekstiä kommentoi Odegaard, 296).
  31. J. L. Chassel, Le serment par les armes (fin de l'Antiquité-haut Moyen Âge). *Droit et Cultures*, T. 17, 1989, 91–121.
  32. Tästä todistavat Lactancesta lähtien monet aina Hincmariin ja Flodoardiin saakka, Gregorius Toursilaisesta Isidorus Sevillalaiseen asti, saaliisesta laista aina lukuisiin karolingikapitulaareihin. Ks. C. du Cange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis*. 5., täyd. p. Toim. L. Favre. Osa 3. Niort 1884, 91–92, s. v:o *dextrae*; J. F. Niermeyer & C. van de Kieft, *Mediae latinitatis lexicon minus*. Tark. p. Toim. J. W. J. Burgers, Osa 1. Leyde-Boston 2002, 431, s. v:o *dextrare*. du Cange määrittelee merkillepantavasti *dextras daren* yhtäaikaa ”sopimuksen solmimiseksi” (*foedus inire*) ja ”asettautumiseksi toisen valtaan” (*qui aliorum potestati se committébant*).
  33. Richer de Reims, *Historiarum libri III*, III, 81. Toim. H. Hoffmann. Hannover 2000, 214: *Datisque dextris, osculum sibi sine aliqua disceptatione benignissime dederunt*.
  34. A. Beech, *Le Conventum (n. 1030), un précurseur aquitain des premières épopeés*. Geneve 1995, 131, v. 160–162. Selkkauksen liennytämiseksi sovittiin viidentoista päivän varoajasta: *in ipsos quidecimum dies apprehendit comes dextras inter Bernardum et Hugonem*.
  35. Sama, v. 166–167. Hugues vaikeroi kreiville: *tu ipse scis quo in breve sunt dextras quas habeo cum Bernardo*.
  36. Ks. kertomuksen erittelyksi R. Jacob, Le meurtre du seigneur dans la société féodale. La mémoire, le rite, la fonction. *Annales É.S.C.*, 1990, 253, jossa huomautetaan, että salaliittorituuali ”jäljentää juonne juonteelta seremonioita, joilla feodaalisuhteita vakiinnutettiin ja uudistettiin. Tappamislupausta enemmän ne merkitsevät tahtoa murtaa maailman kiinteys sen järjestyksen tuhoamisesta alkaen.”
  37. N. Offenstadt, Interaction et regulation des conflits. Les gestes de l'arbitrage et de la reconciliation au Moyen Âge (XIIIe–XIVe siècles). Teoksessa *Les rites de la justice. Gestes et rituels judiciaires au Moyen Âge occidental*. Toim. C. Gauvard & R. Jacob. Paris 2000, 220–221.
  38. Suger, 61.
  39. Sama 70.
  40. K. Van Eickels, *Homagium and amicitia: Rituals of Peace and Their Significance in the Anglo-French Negotiations of the Twelfth Century*. *Francia*, T. 24, 1997, 133–140.
  41. Montpellierissä ostaminen on sopimus, joka viedään loppuun paiskaamalla kättä; P. Tisset, Placentin et l'enseignement du droit à Montpellier. *Droit romain et coutume dans l'ancien pays de Septimanie. Recueil de mémoires et travaux publiés par la Société d'Histoire du Droit et des Institutions des Anciens Pays de Droit Écrit*. T. 2, 1951, 80. Vaatetuista sopimuksista ks. J. Bart, *Histoire du droit privé*. Paris 1998, 402.
  42. H. Roodenburg, The ”Hand of the Friendship”: Shaking Hands and Other Gestures in the Dutch Republic. Teoksessa *A Cultural History of Gesture*. Toim. J. Bremmer & H. Roodenburg. Cambridge 1991, 152–189.
  43. Valateksteissä käytetään myös karolingikaavaa *de ista hora in antea, sic Deus me adjuvet* sekä tietysti kuuluisaa muotoilua *sicut homo debet esse seniori suo*.